

ВИСОКА ПОСЛОВНА ШКОЛА
СТРУКОВНИХ СТУДИЈА – БЛАЦЕ
Часопис из области економије, менаџмента и
информатике „БизИнфо“
Број 7/2013, стр. 53-65
Адреса: Краља Петра I, бр.70, 18420 Блаце

Стручни рад

УДК: 658.14 ; 332.146:330.322(497.11)

СПРЕЦИФИЧНОСТИ У ОБЕЗБЕЂИВАЊУ ИЗВОРА ФИНАНСИРАЊА ЗА СЕКТОР МАЛИХ И СРЕДЊИХ ПРЕДУЗЕЋА У СРБИЈИ

PARTICULARITY IN SECURING FINANCING FOR THE SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES IN SERBIA

Слободан Денић¹

Државни универзитет у Новом Пазару, Департман економских
наука, Нови Пазар

Јелена Премовић

Докторанд, Економски факултет, Крагујевац

Кристина Цветковић

Висока пословна школа струковних студија, Блаце

Резиме: Сектор малих и средњих предузећа има потенцијал да буде носилац регионалног развоја и конкурентности у Србији. Да би МСП могла да испуне своју улогу покретача одрживог развоја, потребно је да добију одговарајућу подршку од стране самих локалних и регионалних власти. Међутим, још увек нису отклоњене бројне препреке за убрзани развој овог сектора. То се пре свега односи на сиву економију, укупна фискална захватања, недоступност јавних набавки, монополе, отежану наплату потраживања, претерано администрирање и неадекватан однос пореске администрације, компликоване и скупе административне процедуре. Циљ рада је да укаже на специфичности функционисања и могуће начине финансирања малих и средњих предузећа, у условима кризе и рецесије.

¹ slobodan.demic@gmail.com

Кључне речи: мала и средња предузећа, регионални развој, извори финансирања.

Abstract: *Small and medium-sized enterprises have the potential to be the bearer of regional development and competitiveness in Serbia. To SMEs could play its role as a sustainable development, it is necessary to obtain adequate support from their own local and regional authorities. However, it is still not eliminated many barriers to the rapid development of the sector. This is primarily related to the informal economy, the overall fiscal appropriation, unavailability of public procurement, monopolies, difficult collection of receivables, excessive paperwork and inadequate attitude of the tax administration, complicated and expensive procedures. The aim of this paper is to point out the specific functions and possible ways of financing small and medium-sized enterprises during the crisis and recession.*

Key words: *small and medium enterprises, regional development, and financing.*

1. УВОД

Мала и средња предузећа се у свом пословању сусрећу са бројним проблемима који им онемогућавају несметан развој, од којих су најчешћи: недостатак квалификоване радне снаге, ниска куповна моћ становништва, ограничен приступ финансијском тржишту, превисоки трошкови, проблеми у имплементацији нове технологије, проблеми са имплементирањем нових модела организовања пословања, низак ниво управљачке способности менаџмента, лоша инфраструктура и друго.

МСП имају ограничена финансијска средства и уколико не постоји помоћ регионалних агенција за развој МСП она неће бити у могућности да испрате нове технологије. Тада се МСП суочавају са проблемом конкурентности како на локалном, тако и на глобалном тржишту. Иако државна администрација бројним законским регулативама у многим земљама подстиче оснивање и развој МСП, управо ова регулатива може често да буде и ограничавајући фактор. Преобимна администрација делује дестимулативно на предузетнике, јер захтева превише новца и времена. Поједностављење процедура и повећање ефикасности административних органа има позитиван и подстицајан утицај на

развој малог бизниса². У развијеним земљама проблем са инфраструктуром је у највећој мери превазиђен, док у земљама у развоју он представља једну од главних препрека развоју целокупне привреде, па и сектора МСП. Ово ограничење са којима се суочавају директно утичу на квалитет пословања, јер без задовољавајуће саобраћајне, енергетске и комуникационе мреже није могуће успешно пословање.

2. СВЕТСКА ЕКОНОМСКА КРИЗА И МСПП

Светска економска криза истовремено представља и изазов, али и претњу, како појединцима, тако и малим и средњим предузећима, локалним заједницама, регионима, па и читавим националним државама, у зависности од тога на који начин је криза стигла, какви су им иницијални услови и какве ефекте могу очекивати³.

Последњих година сектор малих и средњих предузећа непрестано стагнира, због чега је неопходна промена приступа развоју овог, за привреду Србије, виталног сектора. Србија спада у земље са високим порезима и доприносима на зараде, бројним фискалним и парафискалним оптерећењима и наметима, високим административним трошковима пословања, због чега смо тренутно на 95. месту на листи конкурентности Светске банке, на европском зачељу са земљама као што су Албанија, Македонија и БиХ⁴. У таквим околностима није испуњен циљ Националне стратегије развоја која је предвиђала да се до 2015. године у Србији сваке године отвара за 10 000 више МСП него што их се затвара.

Мала и средња предузећа у свим развијеним европским државама запошљавају између 64 и 97 одсто од укупног броја запослених и мотор су регионалног и локалног економског развоја. Србији је

² Премовић, Ј., Бољевић, А., Арсић, Љ., (2011), *Мала и средња предузећа као генератори одрживог регионалног развоја*, часопис: Економика пољопривреде, Београд, Специјалан број, Књига I, Vol. LVIII, SI-1, (1-412)

³ Обрадопвић, М., (Не) конкурентност Србије, од 8.09.2011, www.balkanmagazin.net/biznis/cid13123460/nekonkurentnost-srbije

⁴ Трбовић, А., *Приступање Србије Европској унији кроз призму конкурентности малих и средњих предузећа*, Конкурентност малих и средњих предузећа, Факултет за економију, финансије и администрацију.

потребан модел развоја МСП који би у условима Светске економске кризе, недостатка обртног и инвестиционог капитала у земљи и са наслеђеним проблемима из постсоцијалистичког периода био прекретница у обнављању привреде, повећању запослености и животног стандарда становништва. У овом тренутку то је немогуће са највећим јавним сектором у Европи, прескупом државом са стотинама агенција, завода, дирекција и других институција, застарелим пореским системом и без домаћих инвестиционих банака за подршку привреди. Због тога се неодложно мора приступити реформи јавног сектора и администрације смањењем броја агенција, завода, дирекција и других институција, као и реформи пореског система. Реформа јавног сектора и редукација агенција и осталих институција створила би простор за значајне уштеде у републичком буџету и оснивање конкретних кредитних линија Развојне банке Србије. Истовремено, пореском реформом био би напуштен досадашњи начин линеарног опорезивања и уведене различите стопе пореза и доприноса за поједине привредне гране и делатности, према профитабилности и њиховим реалним платежним могућностима. То би довело до значајног растерећења нископрофитабилних привредних грана које имају потенцијал да запосле стотине хиљада људи, чиме би се смањила сива економија и убрзао развој предузећа у гранама пољопривреде, текстилне индустрије, занатству и једном делу сектора услуга. Мала и средња предузећа и предузетници (МССП) постала су значајна полуга економског развоја Србије.

Држава за сада покушава да проблеме недовољних извора финансирања ублажи стимулативним кредитним линијама за започињање пословања, инвестирање у неразвијена подручја, унапређење туристичко-угоститељске понуде. Постоје и субвенције за самозапошљавање и опремање радних места. Знатан део реализованих субвенција код одобравања кредита за отклањање последица економске кризе односи се на МСПП. Национална агенција за регионални развој реализује програм подршке успешним предузећима и предузетницима за јачање конкурентности. Слични подстицаји одобравају се преко СИЕПА у оквиру подршке интернационализацији МСП, а АОФИ финансира извозне послове и осигурање потраживања. Преко надлежних министарстава финансијски се подржавају иноватори и кластери. Свакога дана се у Србији, за осам радних сати, угаси,

односно престане да ради, око 20 предузетничких радњи. Последњих месеци је број затворених од броја отворених занатских радњи, већи за неколико стотина.

Два су основна разлога: криза која не престаје и високе дажбине које се плаћају држави по разним основама. Сви наведени показатељи говоре да се сектор малих и средњих предузећа, заједно са сектором предузетника, налази у дубокој кризи.

3. ИНВЕСТИЦИОНА ПОЛИТИКА У СРБИЈИ

Према истраживању Светског економског форума Србија је једна од најнеконкурентнијих земаља на европском континенту. Узроци неконкурентности српске привреде леже управо у њеној спорој модернизацији и реструктурирању. Једна од најважнијих одредница конкурентности је инвестирање у образовање, јер успех и развој како предузећа, тако и привреде зависи од интелектуалног потенцијала који поседује. Иако је успорила динамику спровођења започетих реформи, рецесија мења услове пословања, ствара простор на тржишту и ослобађа ресурсе, чиме се отвара могућност да инвентивни појединци уоче и искористе пословну прилику. Сектор МСПП доприноси развоју у земљама тржишне привреде, кроз повећање извоза, динамичности привреде и њеној конкурентности, с обзиром да имају највећу способност брзог прилагођавања тржишним променама, представља стабилан извор новог запошљавања и посебно значајну улогу има у уравнотежењу регионалног економског развоја.

Инвестирање, као једна од основних покретачких снага структурних промена, од суштинског језначаја за економски развој, технолошке промене и стварање конкурентне привредне структуре. Највећи део инвестиција Србије односи се на нефинансијски сектор (92,7%), који је повећао своје учешће у 2010. години, мада је вредност улагања реално мања за 5,9% у односу на 2009. годину. Кумулативно, у периоду 2006-2010. године, велика предузећа су издвојила 13,0 млрд. € за инвестиције, а сектор МСПП 14,3 млрд.€.

Табела бр. 1. Инвестиције Србије

	2006	2007	2007	2009	2010
Укупне инвестиције	5.683,5	7.509,9	8.381,6	6.305,9	5.179,6
Нефинансијски сектор	4.268,3	6.155,7	3.603,8	2.492,5	4.804,0
Велика предузећа	2.229,0	2.541,9	3.603,8	2.492,5	2.126,3
МСПП	2.039,3	3.613,8	3.186,5	2.765,3	2.677,7

Извор: Извештај о малим и средњим предузећима и предузетништву за 2011. годину, Београд, октобар, 2012, стр 44, 45.

Сектор МСПП у структури инвестиција привреде учествује са 33,2%, а нефинансијског сектора са 50,4% (58,7% у 2007. години). Скоро 43% вредности инвестиција МСПП су реализоване у средњим предузећима, при чему су улагања средњих предузећа била највећа (укупна, по запосленом, по предузећу) и са највећим учешћем у БДВ (36%). Инвестициона улагања предузећа, нарочито сектора МСПП, у 2006. години су ниска у односу на остварену додатну вредност. У 2007. години дошло је до већег издвајања за инвестиције (40% БДВ) и до квалитативне промене инвестиционих улагања (у опрему је уложено 51,7% инвестиција). Међутим, последица светске финансијске кризе није само мања инвестициона активност у 2008. години (само су велика предузећа повећала вредност инвестиција), него и смањено учешће опреме и грађевинских радова у техничкој структури инвестиција. Динамика раста прекинута је у кризној 2009. години, а највише су погођена предузећа до 50. запослених, која имају мање могућности да утичу на производњу и на цену производа, због слабе економске снаге, тешкоћа у приступу финансијама и недовољног захтева тржишта. Основне карактеристике трошковне конкурентности у 2009. су: нижи просечни трошкови рада и трошкови рада по сату у сектору МСПП у односу на нефинансијски сектор очигледно показују да микро и мала предузећа упошљавају мање квалификовану радну снагу, што не може бити основа за будући развој. Ипак, реална негативна стопа раста просечних трошкова рада сектора МСПП у

2009. години (-1,4%) је нижа него код великих предузећа (-4,1%). У Прерађивачкој индустрији просечни трошкови рада и даље расту по реалној стопи од 5,4% (у сектору МСПП 10,0%).

Према најновијем Извештају Светског економског форума, Србија је, кад је реч о конкурентности, и у 2012. години задржала неславно 95. место на листи од 144. земље. Од земаља у окружењу једино Грчка, која се нашла на 96. месту, бележи незнатно лошији резултат у односу на Србију. Боље позициониране су Албанија, која је после пада за 11 места заузела 89. позицију, као и Хрватска, која је пала за четири места и нашла се на 81. месту⁵. Пад са 79. на 80. место бележи и Македонија, док је Црна Гора, која је 2011. била позиционирана на 60. месту, заузела 72. место. Индекс глобалне конкурентности, који мери напредак Србије у 12. области међу којима су институције, инфраструктура, макроекономска стабилност, здравство, високо образовање и иновације, износи 3,87, што је у поређењу са 2011. „занемарљив пад“ од 0,01. Посматрано према појединачним индикаторима у односу на 2011. Србија је назадовала у макроекономском окружењу, здравству и основном образовању, иновацијама и софистицираности финансијског тржишта, али је тај пад делимично компензован напретком у сегменту технолошке опремљености, ефикасности тржишта рада и инфраструктури.

Макроекономско окружење погоршано је, пре свега зато што је у 2012. забележен раст инфлације, затим буџетског дефицита и укупне задужености државе. С друге стране, напредак, који се огледа у изградњи и реконструкцији локалних и регионалних саобраћајница, мостова и надвожњака, регистрован је у области инфраструктуре. Осим Грчке, други екстремни пример у кретању индекса је Босна и Херцеговина, у чијем случају је конкурентност у року од годину дана унапређена за 12 позиција, што је тој земљи обезбедило 88. место. Тако је БиХ, први пут откад се израчунава индекс, боље позиционирана од Србије

⁵ Стевановић, М., (Не) достижан циљ, http://www.danas.rs/dodaci/biznis/nedostizan_cilj.27.html?news_id=254124#sthash.h3aRMh0U.dpuf, приступљено 2.05.2013.

Светски економски форум је међународна невладина организација чија је делатност усмерена на развој међународне сарадње на глобалном нивоу и на нивоу региона. Рангирање се врши на бази Глобалног индекса конкурентности, при чему се анализирају различити показатељи инвестиционе климе у земљама које се налазе на листи. Приликом оцењивања укупне конкурентности најчешће се у обзир узима 111. индикатора, а кад је реч о Србији, посебно изражене слабости односе се на развијеност институција, административне процедура и конкуренцију на тржишту.

Поражавајући податак је да се Србија, према Извештају Светског економског форума о глобалној конкурентности у 2011-12. години, по „одливу мозга“ нашла на веома лошем 139. месту. То јасно указује на чињеницу да је од стратешког значаја да се држава определи за изградњу „друштва знања“, јер то је једини пут за дугорочно одрживи развој. Два кључна правца - улагање у образовање и инфраструктуру, требало би да буде импулс развоја предузетништва, што ће резултирати растом запослености. Резултати истраживања показују да највећи број МСП у Србији у финансирању текућег пословања користи сопствене изворе финансирања. Код 35% однос између сопствених (интерних) и позајмљених (екстерних) извора финансирања је 75% : 25%, док је код 32% тај однос 100% : 0%. Само 17% користи подједнако средства из сопствених и позајмљених извора, док је код 14% МСП тај однос 25% : 75%. Када је у питању финансирање инвестиција, 50% МСП доминантно користи сопствене изворе. Прецизније, код $\frac{1}{4}$ однос између интерних и екстерних извора је 75% : 25%, док је код подједнаког броја анкетираних тај однос 100% : 0%. Код 22% поменути однос је 25% : 75%, док 15% анкетираних равномерно користи средства из оба извора. Само 13% анкетираних МСП финансира инвестиције у потпуности из позајмљених извора.

У финансирању обртних средстава преовлађује учешће сопствених извора. Од укупног броја, 36% испитаника обртна средства финансира у потпуности из интерних извора, док 33% анкетираних предузећа за ту сврху користи $\frac{3}{4}$ сопствених и $\frac{1}{4}$ позајмљених средстава. Подједнако се користе средства из поменута два извора код 9% испитаника, док је однос од 25% : 75% између интерних и екстерних извора заступљен код 21%

анкетираних МСП. Само 2% испитаника обртна средства у потпуности финансира из позајмљених извора.

4. ИЗВОРИ ФИНАНСИРАЊА ЗА СЕКТОР МАЛИХ И СРЕДЊИХ ПРЕДУЗЕЋА

Финансирање представља сигурно један од највећих проблема са којима сесуочава сектор МСП. Лепеза могућих извора финансирања у великој мери зависи од степена привредне развијености и то посебно развијености финансијског система и финансијских тржишта⁶. Развијенији системи су они који имају развијене механизме такозваног индиректног финансирања где постоји више финансијских институција и посредника. Поред тога, искључива оријентација ка максимирању вредности власника за предузетнике би могла да значи врло високе плате за њих и остале погодности, које не би увек доприносиле напретку посла. Отуда, поглед на врховну циљну функцију код сектора МСП је мало другачији у односу на велика предузећа. У погледу оцене две основне групе извора финансирања за сектор МСП постоје такође одређене специфичности.

Финансирање сопственим средствима – базира на самофинансирању предузетника, коришћењу средстава породице и блиских пријатеља. Врло често су у финансирање укључени и запослени, неретко кроз ниже плате у почетку. Постоје и извори у виду франшизинга, факторинга, залагање имовине, итд. Код сопствених извора доминирају интерни сопствени извори, што значи да се сва остварена добит реинвестира, посебно у почетним фазама развоја бизниса. Овај став су у потпуности потврдили и налази нашег истраживања. Спољни сопствени извори су пак значајно лимитирани и немогуће их је прибавити без промене правне форме, било кроз укључивање нових партнера у форми друштва са ограниченом одговорношћу, било кроз пререгистрацију фирме из ДОО у АД како би било могуће емитовати акције.

Финансирање путем позајмљених средстава – врло лимитиране могућности, услед малог капитала и вредности фирме. У

⁶ Ерић, Д., и срадници, *Финансирање малих и средњих предузећа у Србији*, ПКС и Институт Економских наука, Београд, 2012, стр.64.

почетним фазама не постоје ни финансијски извештаји за претходне године, па је фокус врло лимитиран на микро финансирање (у појединим земљама готово да не постоји – пример Србије, или је изузетно скупо, као на пример у неким земљама непосредног окружења – Црна Гора, Босна и Херцеговина), банкарске кредите (различитих форми), државне развојне програме (разне форме), лизинг, хартије од вредности дуга, итд. Наведена истраживања су обухватала осам различитих целина, од којих се једна односила на стање сектора финансирања МСП. Према резултатима тих истраживања у 2009. години у финансирању инвестиција домаћи власници МСП су се ослањали на спољне изворе са 30,63%, док сопствене 54,38%. Осталих 14,79% су били они који нису одговорили на ово питање. Годину и по дана касније дошло је до повећања коришћења спољних извора за неких 11%. Тиме је аутоматски смањен проценат коришћења сопствених извора.

Проблем на који указујемо везан за домаће власнике МСП је да уколико се скоро 50% инвестиција финансира из сопствених извора, који су до дефиниције врло ограничени – тада постоје врло лимитиране могућности за већу инвестициону активност. Поменуто смањивање коришћења сопствених извора у року од годину дана указало је на погоршавање услова финансирања и исцрпљивању сопствених извора домаћих предузетника и власника МСП. Веће окретање ка спољним изворима може да се тумачи и са аспекта позитивних импликација, у смислу сазревања свести о потреби диверсификације извора финансирања, што је свакако једна од претпоставки стабилнијег раста и развоја. Отуда се банкарима, мотивисаним релативно високом а сигурном зарадом кроз инвестирање у такве хартије, мање исплати одобравати кредите сектору МСП који су више ризичнији за њих. Значајно повољнији у односу на банкарске су различити кредити које одобравају државни органи. Ради се о више различитих развојних програма специјално дизајнираним да подрже финансирање сектора МСП. У нашим условима то су различити програми које обезбеђују Министарство економије и регионалног развоја, Министарство просвете и науке, специјализовани програми других министарстава Владе Републике Србије, програми АП Војводине, Фонда за развој, Фонда за иновациону делатност, СИЕПА, итд. Њихова основна карактеристика јесте да су значајно повољнији у односу на класичне банкарске кредите.

Имају ниже каматне стопе и дуже рокове отплате. Понекад као посебна атрактивност је релативно повољан период у коме кредит не мора да се плаћа – такозвани "граце" период. Међутим, износи ових кредита су лимитирани, често су потребни посебни услови (као на пример суфинансирање), што је за многе власнике МСП представља проблем. Донекле слични овом извору су и различити међународни програми финансијске подршке сектору МСП и предузетника (МСПП). Свакако међу њима су најпознатији програми Светске банке, Европске банке за обнову и развој (ЕБРД), Европске инвестиционе банке (ЕИБ), различите билатералне програме, 7 оквирни програм (Framework Програм 7. – ФП7), оквирне програме ЕУ за конкурентност и иновативности (ЦИП), програм ЕУРЕКА, итд. Сваки од поменутих програма и институција има своје специфичности и услове. Захтевају поседовање одређених квалификација у погледу припреме самог предлога пројекта и поштовање врло ригорозне процедуре. Многи власници МСП немају довољан ниво информација и знања, па је потребно што више афирмисати овај облик коришћења извора финансирања. Анализу позајмљених извора финансирања завршићемо прегледом резултата нашег истраживања, где је структура позајмљених извора у финансирању пословања код домаћих МСП следећа: највећи број предузећа, чак њих 58% се ослања на кредите комерцијалних банака, 18% доминантно користи лизинг, 15% кредите државних фондова и институција, 7% позајмице рођака и пријатеља и само 1% гаранцијске фондове, што се може видети на графику испод.

У Републици Србији, предузетници и мала и средња предузећа, финансијска средства могу да обезбеде из неколико извора⁷:

- ❖ Кредити комерцијалних банака,
- ❖ Лизинг компаније,
- ❖ Факторинг,
- ❖ Пословни анђели,
- ❖ Микрокредитне организације и
- ❖ Тржиште капитала – корпоративнеобвезнице, емисија акција.

⁷ Ерић, Д., и срадници, *Финансирање малих и средњих предузећа у Србији*, ПКС и Институт Економских наука, Београд, 2012, стр. 89.

Министарство економије и регионалног развоја (МЕРР), у складу са Законом о буџету Републике Србије, располаже средствима намењеним за развој малих и средњих предузећа и предузетника. Висок ниво флексибилности и адаптивности и значајан допринос расту привредне активности довољан су разлог за стварање неопходних услова и прописивање мера, од стране МЕРР–а, које подстичу динамичнији раст сектора МСПП. Основне програме мера подршке које МЕРР спроводи у сарадњи са Националном агенцијом за регионални развој (НАРР) и мрежом акредитованих регионалних развојних агенција чине:

1. Мере подршке малим и средњим предузећима, предузетницима и задругама за јачање иновативности,
2. Мере подршке малим и средњим предузећима која имају тенденцију брзог раста – Газеле,
3. Мере подршке развоју иновативних кластера.

Значајну улогу у развоју сектора МСПП и пружање финансијске подршке мерама различитих Програма имају институције попут Фонда за развој Републике Србије, Агенције за осигурање и финансирање извоза (АОФИ), Агенције за страна улагања и промоцију извоза (СИЕПА) и Национална служба за запошљавање (НЗС).

5. ЗАКЉУЧАК

Мала и средња предузећа представљају окосницу запослености, креирања нових радних места и кључног играча у стварању и одржавању благостања регионалних заједница. Дакле, благостање малих и средњих предузећа представља кључни елемент за будући раст економије ЕУ али и за креирање такозване економије засноване на знању. У раду је сагледана стварна сликастања, проблема и потреба сектора МСПП и насталих промена у односу на претходни период, како би се створила поуздана основа за доношење адекватних мера за подстицање његовог раста и развоја. Интензивнији развој сектора МСПП један је од кључних сегмената спровођења структурних реформи у Србији. Уочава се недостатак пословне инфраструктуре и хроничан недостатак средстава за финансирање МСПП. Није било довољне масе јефтиних кредита или једноставног приступа финансирању на тржишту хартијама од вредности, јер нису постојале институције тржишне привреде,

фер конкуренција, ни довољан ниво поверења за обављање трансакција и минимизирање трансакционих трошкова пословања.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ђуричин, С., *Анализа могућности побољшања положаја средњих предузећа на продајном и набавном тржишту*, 2011, вол. 55, бр. 11-12, стр. 65-74.
2. Ерић, Д., и срадници, *Финансирање малих и средњих предузећа у Србији*, ПКС и Институт Економских наука, Београд, 2012, стр. 89.
3. Лековић, В., *Институционална економија*, Универзитет у Крагујевцу, Економски факултет, 2010, стр.239-240.
4. Обрадоповић, М., *(Не) конкурентност Србије*, од 08.09.2011, www.balkanmagazin.net/biznis/cid13123460/nek konkurentnost-srbije
5. Премовић, Ј., Бољевић, А., Арсић, Ј., (2011), *Мала и средња предузећа као генератори одрживог регионалног развоја*, часопис: Економика пољопривреде, Београд, Специјалан број, Књига I, Vol. LVIII, SI-1,
6. Стевановић, М., *(Не) достиган циљ*, http://www.danas.rs/dodaci/biznis/nedostizan_cilj.27.html?news_id=254124#sthash.h3aRMh0U.dpuf, приступљено 02.05.2013.
7. Трбовић, А., *Приступање Србије Европској унији кроз призму конкурентности малих и средњих предузећа*, Конкурентност малих и средњих предузећа, Факултет за економију, финансије и администрацију.
8. *Извештај о малим и средњим предузећима и предузетништву за 2011. годину*, Београд, октобар, 2012, стр 44, 45.
9. <http://pravimarketing.blogspot.com/2010/12/medjunarodna-konkurentnost-savremenog.html>

Рад је примљен 22.05.2013.

Прихваћен за објављивање 05.06.2013.

